

Uluslararası Dostluk Çerçevesinde Türkiye-İran İlişkileri: Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah Pehlevi

Nail Elhan* & Orhan Karaoğlu**

Öz

Uluslararası İlişkilerde devletler arasındaki dostluk sıklıkla çıkarlar etrafında bir araya gelen, liderlerden ve duygulardan bağımsız bir alan olarak kabul görmektedir. Buna göre devletler, uluslararası politikanın temel aktörleridir ve bireyler ile duyguların devletlerin pratikleri ve kararları üzerinde herhangi bir etkileri yoktur. Diğer taraftan son dönemlerde bireylerin, liderler arasındaki ilişkilerin ve duyguların da uluslararası ilişkiler çalışmalarında birer analiz birimi olarak ele alınabileceği savını savunan yeni yaklaşımlar ortaya çıkmaktadır. Uluslararası dostluk, bu yaklaşımlardan biridir. Uluslararası dostluk yaklaşımına göre aktörlerin uluslararası politikada çıkarlarının ötesine geçerek bir dostluk ilişkisi yaratmaları mümkündür. Bu ilişkinin ortaya çıkmasında ise en temel faktörler liderler, onların duygusal yaklaşımları ve onların arasındaki ilişkilerdir. Bu çalışma, uluslararası dostluk yaklaşımından hareketle Atatürk ve Rıza Şah dönemlerini içeren 1923-1938 yılları arası Türkiye-İran ilişkilerini ele alacaktır. Çalışmada arşiv belgeleri de kullanılarak söz konusu dönemdeki iki ülke ilişkilerinin Atatürk ve Rıza Şah arasında gelişen ilişkiler çerçevesinde uluslararası dostluk kapsamında değerlendirilebileceği üzerinde durulacaktır. Çalışma bu bağlamda iki iddia üzerinde bina edilecektir. Bunlardan ilki, uluslararası dostluğun uluslararası ilişkilerde bir analiz birimi olarak kullanılabilirliğidir. İkincisi ise Türkiye-İran ilişkilerinin Atatürk ve Rıza Şah'ın liderliğindeki dönemlerde dostluk çerçevesinde değerlendirilebileceğidir. Çalışma, arşiv belgelerini de kullanarak bu iddiasını temellendirecektir. Bu kapsamda Türkiye-İran ilişkileri literatürüne yeni bir çerçeveden bakıyor olması hasebiyle literatüre katkıda bulunma iddiasındadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası İlişkiler, Uluslararası Dostluk, Türkiye-İran İlişkileri, Atatürk, Rıza Pehlevi.

* Dr., Hitit Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, nail.elhan@gmail.com, Çorum, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5058-0280

** Dr., Bağımsız Araştırmacı, orhankaraoğlu@gmail.com, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0003-1389-5512

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 6, No: 2, pp. 203-226
Received: 23.09.2022
Accepted: 24.11.2022
DOI: 10.33201/iranian.1179401

Türkiye-Iran Relations within the Scope of International Friendship: Mustafa Kemal Atatürk and Reza Shah Pahlavi

Nail Elhan* & Orhan Karaoğlu**

Abstract

The friendship between states is often accepted as an area that comes together around interests and is independent of leaders and emotions in International Relations. In this respect, states are the central figures of international politics and individuals and emotions do not have any influence on the actions and decision-making processes of states. On the other hand, recently, new approaches have emerged that argue that individuals, relations between leaders and emotions can also be considered as units of analysis. International friendship is one of these approaches. This study covers the Türkiye-Iran relations between the years 1923-1938, which includes the periods of Atatürk and Reza Shah, within the context of the international friendship. The study claims that relations between Iran and Türkiye during this period can be evaluated within the scope of international friendship which is based on the relations between Atatürk and Reza Shah through archive documents. In this context, the study is built on two claims. The first is that international friendship can be used as a unit of analysis in international relations. The second is that Türkiye-Iran relations can be evaluated within the framework of friendship during the leadership of Atatürk and Reza Shah. The study will be based on archival documents. As it considers Türkiye-Iran relations from a new perspective, it claims to contribute to the literature.

Keywords: International Relations, International Friendship, Türkiye -Iran Relations, Atatürk, Reza Pahlavi.

* Ph.D., Department of International Relations, Hitit University, nail.elhan@gmail.com, Çorum, Türkiye, ORCID: 0000-0002-5058-0280

** Ph.D., Independent Researcher, orhankaraoglu@gmail.com, Ankara, Türkiye, ORCID: 0000-0003-1389-5512

1. Giriş

Uluslararası ilişkilerde aktörlerin birbirleri ile ilişkileri farklı şekillerde ifade edilegelmiştir. İttifakların kurulması, ekonomik birlikler ve bölgesel işbirlikleri, aktörler arasında farklı derecelerdeki yakınlıkların örnekleridir. Aktörlerin bir araya gelmelerinin arkasındaki dinamikler farklı teorik yaklaşımlar tarafından değişik biçimlerde açıklanmıştır. Ancak çalışmaların büyük çoğunluğu, bireyler arasındaki uluslararası ilişkileri etkileyebilecek ilişkilerden ziyade, devletler arasındaki dostane ilişkileri kuramsallaştırmaya odaklanmışlardır. Böylelikle dostluk ve duygular genellikle ikinci planda kalmıştır (Berenskoetter, 2007, s. 653). *Devletlerin dostları yoktur*, çıkarları vardır sözü ile somutlaşan bir biçimde gerçekçiliğin ve pragmatizmin yönlendirdiği bir uluslararası ilişkiler algısı disiplinde hâkimdir.

Diğer taraftan uluslararası ilişkiler çalışmalarında, dostluk kavramının tamamen eksik olduğu da söylenemez. Uluslararası işbirliği ve dostluk mefhumu ile uluslararası ilişkiler disiplinini bir araya getiren yaklaşımlardan biri İnşacılıktır. İnşacılığın kimliğin sosyal bir biçimde kurulduğunu varsayan yaklaşımı, bir devletin diğerleriyle ikili ilişkilerinde ötekine dair algıyı birbirinden farklılaşarak tesis edebilmesine olanak sağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle dostluk ya da düşmanlık devletlerin kimlik inşası ve öteki algısına göre belirlenebilmektedir. Alexander Wendt (1999, s. 298-299)'e göre devletlerin bu durumda birbirlerinden iki beklentisi olmaktadır. Bunlardan ilki sorunların barışçıl yollarla ve saldırmazlık prensibi etrafından çözülmesi iken; diğeri, üçüncü bir aktörün saldırısı durumunda birbirini koruma ve birbirine yardım etmedir. Demokratik Barış Teorisi ise devletler arasındaki dostluğu hâlihazırda içerisinde barındırmaktadır. Bunun için demokratik rejimlerin tesis edilmesi gerekmektedir. Demokratik rejimlerin kurulması ve aralarındaki işbirliğinin artması bir *spill-over* etkisi yaratacak ve farklı alanlara ve aktörlere yayılacaktır. Bu durumda demokratik devletlerden oluşan kümeler birbirleri ile yakın ilişkiler sahip olabileceklerdir. Bu bağlamda demokratik devletler arasında bir dostluktan söz edilmesi mümkündür (Doyle, 1983, s. 213-214; Levy, 1988, s. 661-662; Russett, 1993, s. 4).

Çoğunlukla ampirik çalışmalarda birbirleri ile çatışmayan ve uyumlu devletlerarası ilişkileri tanımlamak için oldukça gevşek bir kapsamda dostluğun kullanıldığı görülmektedir (Van Hoef & Oelsner, 2018, s. 118). Böyle bir kullanımın uluslararası sistemde hâkim olduğu söylenen anarşik yapı ile realist teori ve türevlerinin baskınlığının bir sonucu olduğunu söylemek

mümkündür. Waltz'un açıkça belirttiği gibi anarşik bir yapıda devletler, hayatta kalabilmeleri için kendi güvenliklerini kendileri sağlamak durumundadırlar. Bunun yolu da güç elde etmekten geçmektedir. Aynı yolu izleyen tüm devletlerde ortaya çıkan güvenlik ikilemi, güven ilişkisinin ve dostluğun ortaya çıkmasını engellemektedir. Bunun bir sonucu olarak uzun bir süre tehdit, güvenlik ve düşman imgeleri disiplinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Ancak uluslararası dostluk, saldırmazlık, ortak savunma ve güvenlik topluluğu gibi kavramların ötesindedir. İki devlet arasındaki dostluk, bir devlet, onun yönetimi ve kamuoyu arasında gelişen farklı süreçlerin bir ürünüdür. Bu bakımdan devletlerarası dostluk ile dostça ilişkiler birbirlerinden ayrılmalıdır. Aynı zamanda politika yapıcıları, farklı bürokratik yapılar ve etki grupları gibi devlet altı grupların birbirleri arasındaki ilişkilerin de ayrı tutulması gerekmektedir.

Son dönemlerde uluslararası politika konularına duygular gibi farklı açıklamalar getiren yeni yaklaşımlar öne çıkmaktadır (Özlük, 2016). Devletlerarası ilişkilerde liderlerin birbirlerine yaklaşımlarını temel alan ve bu ilişkilerden doğan arkadaşlığı/dostluğu bir açıklama birimi olarak kullanan uluslararası dostluk bu yaklaşımlardan biridir. Aktörler arasında duygusal bir bağın var olabileceğinden hareketle uluslararası dostluk, geleneksel gerçekçi çıkar kavramlarına bir alternatif sunmaktadır (Berenskoetter & Van Hoef, 2017). Zira duygular, arkadaşlığın en açıklayıcı yönlerinden biridir ve siyasi değişimin arkasındaki güçlü bir motordur. Devlet liderleri arasındaki dostluğun oynadığı rolü analiz etmek, duyguların araştırılmasına özgün bir katkı sunmaktadır. Çünkü kişisel karşılaşmalardan kaynaklanan duygular ne tamamen bireysel ne de kolektif sosyalleşmenin saf bir sonucudur (Van Hoef, 2018, s. 52).

Bu çalışma, uluslararası dostluk yaklaşımını analiz birimi olarak alarak Atatürk ve Rıza Şah¹ dönemlerinde (1923-1938)² Türkiye-İran ilişkile-

¹ Bu çalışmada Rıza Şah Pehlevi ve Mustafa Kemal Atatürk, adlarının geçtiği yerlerde farklı unvanlar ile anılacaklardır. Rıza Pehlevi, iktidarı ele geçirdiği 1921 ile Pehlevi Hanedanlığını ve Şahlığını ilan ettiği 1925 yılları arasında "Han" olarak bilinmektedir. Çalışmanın kapsamı gereği 1923-1925 yılları arasındaki dönemde de "Han" olarak anılmaya devam edilecektir. Pehlevi monarşisinin ilanından sonra "Şah" unvanını aldığı 1925 yılından itibaren ise "Şah" veya "Pehlevi" olarak anılacaktır. Mustafa Kemal Atatürk için ise "Atatürk" soy ismini aldığı Kasım 1934'e kadar Mustafa Kemal, bu tarihten sonrası dönem için ise Atatürk ifadeleri kullanılacaktır. Bunların dışındaki yerlerde Mustafa Kemal Atatürk ifadesi kullanılacaktır.

² Çalışma, Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923 ile Mustafa Kemal Atatürk'ün yaşamını yitirdiği 1938 yılları arasındaki süreci kapsamaktadır. 1923'ün başlangıç olarak

rini arşiv belgelerinden³ de faydalanarak açıklamayı amaçlamaktadır. Türkiye'nin İran ile ilişkilerinde bu iki liderin bulunduğu dönem ile ilgili sıklıkla vurgulanan ifade, Rıza Han'ın Mustafa Kemal'i ve onun yaptığı reformları İran'da gerçekleştirmeye çalıştığıdır (Saray, 2006, s. 115). Benzer bir uluslararası konjonktürde benzer süreçlerden geçtikleri söylenebilecek iki ülkenin liderleri arasında bu türden bir ilişkinin var olduğu söylenebilir. Ancak bu çalışma, uluslararası dostluk yaklaşımından faydalanarak iki amaç gütmektedir. Bunlardan ilki, bahsi geçen dönemde Türkiye-İran ilişkilerinin Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Şah'a has bir şekilde dostluk ve arkadaşlık kapsamında olup olmadığını ele almaktır. Çalışmanın iddiası, o döneme mahsus ikili ilişkilerin bu kapsamda değerlendirilebileceği yönündedir. Bu bağlamda bu türden bir ilişkinin oluşumunda etkili olan uluslararası ve yerel unsurlar tartışılacaktır. İkinci olarak uluslararası dostluğun uluslararası ilişkilerde bir açıklama unsuru ve analiz birimi olup olmayacağı test edilecektir. Bu çerçevede çalışma, aktörler arasındaki farklı etkileşim unsurlarının da var olabileceği iddiasından hareketle uluslararası dostluğu bir analiz birimi olarak kabul etmektedir.

Çalışma bu bağlamda giriş ve sonuç kısımlarına ek olarak iki farklı bölümden oluşacaktır. İlk bölümde uluslararası dostluk literatürü incelenecektir. Bu bölümde uluslararası dostluğun olabilirliği ve buna ilişkin yaklaşımlar tartışılacaktır. İkinci bölüm, Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Han/Şah dönemlerini içeren aralık temelinde Türkiye-İran ilişkilerine eğilecek olup bu dönemin uluslararası dostluk literatüründeki olası yerine odaklanacaktır. Bu bölüm, uluslararası dostluğun Türkiye-İran ilişkilerinin bu dönemini incelemek için farklı bir yaklaşım sunacağı iddiası üzerine bina edilecektir. Bu bölümde Cumhurbaşkanlığı arşivinden elde edilen belgeler de kullanarak uluslararası dostluk kapsamında Türkiye-İran ilişkileri ele alınacaktır. Rıza Şah ve Mustafa Kemal Atatürk'ün karşılıklı haberleşmeleri, Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti ve devletlerarası ve iç yazışmalar bağlamında bir uluslararası dostluk çerçevesi çizilecektir. Çalışma, uluslararası ilişkilerde

belirlenmesindeki etken Türkiye'de ilan edilen Cumhuriyet'in İran'da da benzer hevesleri doğurmasıdır. 1938'in bitiş yılı olarak belirlenmesinin sebebi ise Rıza Şah ile Atatürk arasındaki dostluk ilişkisinin bu tarihte Atatürk'ün vefatı nedeniyle kesilmesidir.

³ Çalışmada kullanılacak olan arşiv belgeleri, Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA)'dir. Çalışmada kullanılan belgelere referans verilirken şu sıralama takip edilecektir: CA, EBİS Sıra No, Ek No, Belge Kayıt No, Evrakın Tarihi.

yeni sayılabilecek bir yaklaşımdan analiz birimi olarak yararlanması ve Rıza Şah-Mustafa Kemal Atatürk dönemi İran Türkiye ilişkilerine farklı bir çerçeveden bakması nedeniye literatüre katkı sunma iddiasındadır.

2. Uluslararası İlişkilerde Dostluk

Dostluk ya da arkadaşlık günlük dilde iki ya da daha fazla kişi arasında güven ilişkisine dayalı bir biçimde sıklıkla birbirlerini anlama ve dinleme, sorunlarına çözüm üretme gibi konular ile ilişkilendirilmektedir. Dostluk, eski Yunan siyasi düşüncesinin merkezinde yer almaktadır. Dostluk ilişkilerinin, *philia*, Yunan toplumunda yaygınlıkla hem yakın hem de geniş aile üyelerinin tümünü kapsadığı kabul edilmiştir (Van Hoef & Oelsner, 2018, s. 118). Aristo'ya göre üç farklı dostluk türü bulunmaktadır. Bunlar menfaat ve doyuma dayalı olan çıkar ilişkisi ve haz gibi dostluk türleri ile ahlaki değerlere ve daha uzun bir ömre sahip erdem gibi dostluk türleridir. Sonuncu türdeki dostluğu Aristo, gerçek dost olanlar, arkadaşlarının iyiliğini isteyenlerdir şeklinde genişletmektedir. Zira bu türdeki bir dostluğun kaynağı çıkar değil, karşısındakini olduğu gibi sevmektir. Bu da kalıcı bir iyilik yaratmakta ve uzun süre sürmektedir.

Carl Schmitt ise dostluk ilişkilerinin etik ve ahlaki değerler etrafında gelişmeyeceğini iddia etmektedir. Kimlikler arasındaki ilişkiyi kamusal yünden inceleyen Schmitt (2012, s. 57), siyasal eylem ve saiklerin açıklanmasında belirleyici unsurun dost ve düşman kavramları arasındaki ayrım olduğunu söylemektedir. Ancak burada düşman kavramıyla klasik devlet anlayışı içerisinde kullanılan ve sınırları uluslararası hukukla çizilmiş eşit bir egemen devlet kastedilmemektedir. Schmitt (2012, s. 57)'e göre düşman, esasında diğerine göre öteki ve yabancı olandır. Bu yönüyle düşman olan her daim mutlak kötü, çirkin veya zararlı olarak görülme zorunda değildir. Hatta düşman olanla iş birliği yapılmasının avantajlı olacağı durumlar mevcuttur. Bu çerçevede kimlikler arası düşmanlık veya çatışma, varoluşsal anlamda ötekilik veya yabancılıkla meydana gelmiş mücadele durumudur. Schmitt (2012, s. 67-68)'e göre nasıl her kötü, çirkin veya zararlı gözükten düşman olarak kabul edilmemekteyse, dostla düşman arasındaki her ayrım da aynı yoğunlukta meydana gelmemektedir. Bu ayrımın en yoğun ve güçlü şekilde görünür olduğu durum, siyasal ayrımlardır. Bu noktada siyasal ayrımlarla ifade edilen yalnızca gündelik siyasete ilişkin

konularla sınırlandırılmamaktadır. Dinsel, ahlaki, ekonomik, etnik veya benzer herhangi bir karşıtlığın insanları dost/düşman şeklinde bir ayrıma itebilecek güce ulaşması, bu ayrımı kendi kendine bir politik karşıtlığa dönüştürmektedir. Bu bağlamda her ne kadar bir mücadele başta saf bir dinsel, ekonomik, etnik veya kültürel bir amaçla ortaya çıkmış olsa da siyasal bir mücadele haline gelir gelmez baştaki saf mücadele ögesi arka plana itilir ve çoğu durumda baştaki amaçlara göre tutarsız ve irrasyonel sonuçlar ortaya çıkabilir.

Dostluk mefhumunun uluslararası ilişkilere uygulanması ise farklı araştırmacılar tarafından değişik biçimlerde yapılmaktadır. Van Hoef ve Oelsner (2018, s. 119), devletler arası dostluk üzerine yapılan araştırmaların üç farklı biçimde ele alındığını iddia etmektedirler. Bunlardan ilki, epistemolojik ve ontolojik meseleler bağlamında dostluğun çalışılmasıdır. Bu çalışmalar, uluslararası ilişkiler teorisinde dostluğun var olabilirliliğine, özelliklerine ve uluslararası politikayı nasıl yapılandırdığına ilişkin epistemolojik ve ontolojik bir alanın bulunduğunu iddia etmişlerdir. İkincisi, dostluk kavramının uluslararası barış anlaşmaları, askeri anlaşmalar ve ticaret anlaşmaları gibi resmi belgelerde kullanımına ilişkin çalışmalardır. Bu çalışmalar, dostluğun uluslararası politikadaki araçsal rolünün altını çizmektedir. Son olarak uluslararası dostluk, vaka çalışmaları bağlamında liderler arası ilişkiler gibi farklı düzeylerde tartışılmaktadır.

Wolfers ise aktörlerin uluslararası alanda hâkim anaşının etkisiyle hareket ettiklerini ve buna bağlı olarak stratejik işbirliği, çıkar ortaklığı ve belli normlar etrafında bir araya gelebildiklerini ifade etmektedir (Oelsner & Koschut, 2016, s. 4). Bu da iki şekilde meydana gelmektedir. Bunlardan ilki, stratejik uluslararası dostluktur. Bir dizi aktörün uluslararası bağlamda stratejik dost olarak nitelendirilebilmesi için bu aktörler arasındaki siyasi söylemde ve anlaşmalarda ortak çıkarların bulunması ve kısa vadede birbirlerine karşı davranışlarında önemli bir değişiklik olmaması gereklidir (Oelsner & Koschut, 2016, s. 13-14). Bu tür uluslararası yakınlıklar, çıkarlar üzerine kurulu olduğu için genellikle zayıf bağlara sahiplerdir ve kısa ömürlü olmaktadır. Onları bir araya getiren motivasyon, genellikle bir tehdide karşı işbirliği yapma isteğidir. Stratejik dostlar, uluslararası sistemden kaynaklı belirsizliğin etkilerini azaltabilmek için birbirlerine asgari düzeyde güven duymak durumundadırlar. Bu bağlamda aralarındaki ilişki, birbirlerine *zorunlu itimat* üzerine kuruludur. Ancak bu türden bir koşullu

güven ilişkisi, gerçek bir güven ortamını yaratmamaktadır. İkincisi, daha normatif bir çerçevede temel motivasyonun ortak norm ve değerlerin olduğu ve bu bağlamda ilişkilerin geliştirilmesinin amaç edinildiği uluslararası dostluktur. Bu dostluk içerisinde aktörler, araçsal bir rasyonel düşünce sürecine ve çıkarların izin verdiği ölçüde devamlılığın sağlanmasına dayanan ilişki biçimine sahip değillerdir. Aktörler arasındaki temel motivasyon, duygusal ve ahlaki bir eğilimden neşet etmektedir. Stratejik dostluk ilişkisinde güven ortamı zayıfken ve aktörler diğerlerinin hile yapacağını düşünürken normatif dostluk ilişkisinde böyle bir durum söz konusu değildir. Stratejik ilişkiler üzerine kurulu ilişkilerde aktörler karşı tarafın bir sonraki hamlesine karşı yeni bir hamle hesabı içerisindeyler. Ancak normatif ilişkilerde karşı taraftan beklenen şey doğrudur.

Normatif dostluk bu çerçevede uluslararası dostluğun temel etkeni olarak belirmektedir. Oelsner ve Koschut (2016, s. 15), normatif uluslararası dostluğun üç temel özelliği olduğunu iddia etmişlerdir. İlk olarak, normatif uluslararası dostluk, aktörlerin birbirlerinin iyi niteliklerini örnek aldıkları ya da onlara bir tür değer attiklerileri bir ilişki üzerine kuruludur. İkincisi, normatif dostluk ortak bir güven bağı oluşturmaktadır. Aktörler belli değerleri ve amaçları paylaşmakta ve birbirleri ile empati yapabilmektedirler. Üçüncü olarak normatif uluslararası dostlukta ilişkinin niteliğinden daha çok ilişkinin kendisi önemlidir. Bu özellikler bağlamında normatif uluslararası dostluğun, stratejik dostluktan farklı olarak daha sağlam bağlar ile bağlı olduğunu ve daha uzun süre devam edebileceğini ve istikrar sağlayacağını söylemek mümkündür. Ancak bu özellikler, aynı zamanda normatif dostluğun temel kısıtlarını da oluşturmaktadır. Zira bu özellikleri nedeniyle aktörler arasında normatif dostluğa daha az rastlanmakta, böyle bir ilişkinin kurulması, farklı zoraki sebepler yok ise, uzun bir süreç gerektirmekte ve sınırlı sayıda aktör ile yapılabilmektedir.

İkili ilişkiler, normatif dostluğun oluşabileceği en uygun zemindir. İkili ilişkilerin yürütülmesinde en etkili figürler ise liderlerdir. Byman ve Pollack (2001, s. 114), liderlerin uluslararası politikada etkili olduklarını iddiasını gündeme getirerek onların tavırlarının bir yandan yönettikleri devletlerin politikalarını belirlerken diğer taraftan karşı tarafların davranışlarını da etkilediğini belirtmektedir. Bu bakımdan liderler arasındaki kişisel ilişkilerin ve bir liderin kişisel niteliklerinin devletler arasındaki ilişkinin seyrini de etkilediğini söylemek mümkündür (Berenskoetter & Van Hoef, 2017).

Hatta öngörülebilir olan liderler ile girişilen süreçler daha barışçıl ve uzun ömürlü olurken liderlerin kontrol mekanizmasındaki hâkimiyeti bu tavırlar üzerinde belirleyici olabilmektedir. Bu bağlamda iki aktör arasında uluslararası dostluğu gösteren dört farklı göstergeden bahsetmek mümkündür (Oelsner & Koschut, 2016, s. 20-21). Bunlar, liderler arası etkileşim, ziyaretler, tebrikler ve kutlamalar, belirli ortak tema, fayda ve amaç etrafında bir araya gelme, karşılıklı ilişkilerde kullanılan ifade, söylem ve hitap biçimleri ve ortak çıkarlar ve değerler etrafında belirlenen anlaşmalardır.

İlk olarak devletler ve liderler arası ilişkiler, karşılıklı ziyaretler, özel günlerde yapılan tebrikler ve kutlamalar yoluyla ikili sosyal bağların güçlenmesi sağlanmaktadır. Yapılan ziyaretler iki ülke kamuoyunda olumlu bir etki bırakmaktadır. Böylelikle devletler ve liderler arasında oluşan dostluk, tabana yayılarak toplumu da içerisine almaktadır. İkinci olarak aktörler, belirli ortak temalar etrafında bir araya gelmekte ve ortak amaçlar için birbirlerini izleyerek benzer süreçleri izleyebilmektedirler. Bu bağlamda belirli kavramlara ortak anlamlar atfedilebilmekte ve benzer anlam kalıpları ortaya çıkarılmaktadır. Örneğin modernleşme, Batılılaşma gibi mefhumlar, aktörlerin ortak duygular etrafında bir araya geldikleri ve idealize ettikleri unsurlar olarak sayılabilirler. Üçüncü olarak liderlerin birbirlerine karşı kullandıkları hitaplar ve ifadeler, dostluğun önemli göstergelerinden sayılmaktadır. Liderler genellikle birbirleri ile konuşurken ya da karşılıklı yazışmalarında sıklıkla akrabalık, aile ve dostluk bağlarına atıfta bulunmaktadırlar. Kardeşim, kıymetli dostum gibi ifadeler en sık kullanılan örneklerdendir. Bunlara ek olarak zaman zaman ortak bir tarih anlatısı da inşa edilebilmekte ve liderlerin kişiliklerinde somutlaşan toplumlar arası kadim ilişkilerden de bahsedilebilmektedir. Son olarak istikrarlı ve barışçıl ilişkilere verilen önemin uluslararası dostluğu da etkilemesi beklenmektedir. Aktörlerin aralarındaki anlaşmazlıkların barışçıl bir şekilde çözüleceğine dair bir imaja ve niyete sahip olmaları, dostluğun gelişebilmesi için ortam hazırlamaktadır. Aynı zamanda dış tehditlere karşı kriz zamanlarında birbirlerine manevi destek vermeleri, aralarındaki dayanışma ve karşılıklı bağlılığı güçlendirecektir. Diğer taraftan kendi iç işlerinde karşı tarafı olumsuz yönde etkileyecek gelişmeler olması durumunda yüksek düzeyde hoşgörü göstermelerini birbirlerinden bekleyeceklerdir. Bu da dostluk ortamının gelişmesi güçlendirecek bir adımdır.

3. Mustafa Kemal Atatürk-Rıza Pehlevi Dönemi Türkiye-İran İlişkileri ve Uluslararası Dostluk

1923-1938 yılları arasında İran ile Türkiye arasındaki ilişkilerde tarihten gelen rekabetin etkileri gözlenirse de ilişkilerin olumlu yönde ilerlediğini söylemek mümkündür. İlişkilerin olumlu yönde gelişmesinin alt yapısında iki ülkenin yeni rejimlerinin benzer hedeflere sahip olmaları ve liderleri arasındaki iletişim yatmaktadır. Özellikle 1932’de çözülen sınır sorunu ile birlikte ilişkiler, İkinci Dünya Savaşı’na kadar Türkiye-İran ilişkileri tarihinde en olumlu yıllar olarak hatırlanacak bir dönem olmuştur (Akdeveli-oğlu, 2001, s. 357).

Bu bölümde Farsça kaynaklarda da bahsedildiği üzere Rıza Pehlevi ve Mustafa Kemal Atatürk arasında olduğu iddia edilen dostluk (Tarazkoochi & Jafarzadeh, 2012, s. 48) uluslararası dostluğu gösteren dört farklı göstergeyi de içeren üç başlık altında tartışılacaktır. Bunlar, iki ülke liderinin yaklaşmasını sağlayan arka planı ele alan ve iki ülke arasındaki ilişkileri zaman zaman sarsan ancak kesmeyen gelişmeleri tartışan İmtihan, ikili ilişkilerin gelişimini ve yaklaşmasını sağlayan ve büyük oranda liderler arasındaki dostluğa dayanan Pratikler ve son olarak ilişkilerin normal bir seviyeye düşmesi ile sonuçlanan Müstakil Gelişmeler bölümleridir.

3.1. İmtihan

Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde iki ülke arasındaki ilişkiler, dönemin koşulları gereği mesafeli olmuştur. İmparatorluklar dönemindeki Şii-Sünni gerginliğinin mirası, iki devlet içindeki ulusçu söylemler ve Kürt aşiretlerin yarattığı iç tehdit, iki ülke ilişkilerindeki temel dinamiklerdir. Kara (2010, s. 40), bunlara ek olarak üç farklı faktör daha saymaktadır. Bunlar, İran’ın Anadolu’daki milliyetçi hareketin Turancılığa dönüşmesinden duyduğu endişe, iki ülkenin ikili ilişkilerinde İngiltere faktörünü düşünmek durumunda kalmaları ve İran’ın Türkiye’den toprak talebidir. Zira İran, Anadolu’daki bağımsızlıkçı hareketin İttihat ve Terakki geleneğinin bir devamı olduğunu, *irredantist*⁴ bir yaklaşımla İran topraklarındaki Türk-

⁴ İredantizm, ulusal, etnik veya tarihsel bir temele dayandırarak toprak iddiasında bulunmak anlamına gelmektedir. Bu kavram, İtalyancada kurtarılmamış anlamına gelen *irredento* kelimesinden türetilmiştir.

lerin yaşadığı coğrafyayı ve İran'ın toprak bütünlüğünü tehdit edebileceğini düşünmüştür. Diğer taraftan İran'ın savaş sonrası barış konferanslarında Türkiye'den toprak talebinde bulunması, Türkiye'nin tepkisini almıştır.

Rıza Han'ın 1925'te Pehlevi Hanedanı'nı ilan etmesi ile birlikte Türkiye'de Mustafa Kemal'in izlediği modernleşme ve Batılılaşma hamlelerinin benzerlerini İran'da da uygulama hedefi, her ne kadar ulemanın muhalefeti nedeniyle cumhuriyet ilan edilemese de⁵, iki ülke arasındaki mesafenin kapanmasına vesile olmuştur. Zira Rıza Han, sınır anlaşmazlıklarını çözererek Türkiye ile iyi ilişkiler kurmayı ve ülkesinde yapacağı reformlar için yardım almayı hedeflemiş ve onun bu girişimi, Türkiye tarafından olumlu karşılanmıştır (Okur, 2004, s. 82). Hatta karşılıklı jestler olarak Türkiye, 1923'te İran'a/İranlılara ithafen olumsuz bir anlam yüklenen Acem sözcüğünü artık kullanmayacağını bildirirken; İran, bürokraside ve basında Osmanlı yerine Türkiye adının kullanılacağını ilan etmiştir (Anbarcıoğlu, 1983, s. 7-8).

Rıza Han, merkezi otoriteyi güçlendirerek din adamlarının rolünü azaltmayı hedeflemiştir. Bu bağlamda milli bir ordu, eğitim sistemi ve merkezi bir bürokrasi kurma gayretinde olmuştur. Türkiye'de de benzer bir sürecin işlediğini belirten Atabaki ve Zurcher (2004), otoriter modernleşme sürecinin iki ülkede farklı bir seyir izlediğini ortaya koymuşlardır. Buna göre Mustafa Kemal ve Rıza Han, imparatorluk bakiyelerini seküler ulus-devletlerle değiştirmeye yönelik siyasi ve kültürel çabalara odaklanan elit tipte inşa sürecini başlatmışlardır. Hatta Rıza Han'ın modernleşme ve Batılılaşma politikaları bağlamında Mustafa Kemal'den ilham aldığı, literatürde sıklıkla karşılaşılan bir ifadedir (Oberling, 1994, s. 209). Ancak Türkiye, laik bir ülke olarak ortaya çıkarken İran'ın yolu bir teokrasiye çıkmıştır.

⁵ İran'da Cumhuriyet yerine Şahlık rejiminin ilanı, Türkiye'de hayal kırıklığı yaratsa da İran'a yine de kutlama mesajı gönderilmiştir. Mustafa Kemal mesajında "Necip İran milletine karşı en samimî dostluk hisleriyle mütehassıs olarak İran'ın terakki ve teceddüt yolunda layık olduğu itilayı temin edecek zaten malumum olan kudretli şahsiyetinizin Makam-ı Şahiye cülusunu memnuniyetle karşıladım. Halisane ve büyük ümitlerle tebrik ederim. İran'ın refah ve ikbali ve Zat-ı Hümayunlarının saadet ve muvaffakiyeti hakkındaki samimane temennilerimi bu müteyyemen vesile ile tekrar ederim" demiştir (bkz. Kara, 2010).

3.2. Pratikler

Rıza Han, Lozan Antlaşması'nın ardından Mustafa Kemal'e gönderdiği telgrafa şu şekilde karşılık vermiştir:

“zat-ı devletlerinin kahramanca gayretleri sayesinde büyük Türkiye'nin elde ettiği şerefli barıştan dolayı en içten tebriklerimi sunarım” diyerek Türkiye'nin başarısını kutlarken; Mustafa Kemal bu telgrafa cevabında “İran'ın teali ve refahı ve zat-ı devletleri gibi mümtaz bir reisin kumandası altında ordusunun ve şevketinin inkişafı hakkında en samimî temenniyatımın kabulünü rica ederim” demiştir (Kara, 2010, s. 49).

Cumhuriyet'in ilan edildiği 1923'te Rıza Han'ın Mustafa Kemal'e gönderdiği Kuran-ı Kerim ve kılıç ve Mustafa Kemal'in Rıza Han'ın taç giyme törenine bir heyet ve ona kıymetli taşlarla süslenmiş bir kılıç göndermesi, iki ülke arasında yıllar sürecek olan yakın ilişkilerin temelini atmıştır (Okur, 2004, s. 82). Hediyeleşmelerin ardından birbirlerine sıklıkla kardeşim hitabını kullanmışlardır. Örneğin Rıza Han, Mustafa Kemal'in hediyelerine karşılık “bu, yalnız bir dost yadigârı değil, bir kardeş yadigârıdır, nezdimde mevkii büyüktür” diyecektir (Okur, 2004, s. 82). Bu tarihlerden itibaren ikili ilişkilerde kalan tek pürüz, 1932 yılında çözülecek olan sınır meselesidir (Çetinsaya, 1999, s. 162-163).

Simko, Şeyh Sait ve Ağrı isyanları, iki ülkeyi zaman zaman karşı karşıya getirmiştir. Türkiye'de isyan eden aşiretlerin İran'dan destek aldıkları iddiası, kaçan isyancıların İran topraklarına girmeleri ve İran'ın bu duruma pasif yaklaşımı, Türkiye tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Bu anlaşmazlıklar, imzalanan sınır güvenliği ve Dostluk, Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması ile giderilmiştir.⁶ Böylelikle ilişkilerin gelişmesinde bir engel kalmamıştır. İlişkiler, 1934 yılında Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti ve Sada-bad Paketi'nin imzalanması ile pekişecektir.

Rıza Şah'ın Türkiye ziyareti ile beraber iki ülke ilişkilerinde ciddi bir gelişme yaşanmıştır. 10 Haziran 1934'te yapılan ziyaret yaklaşık bir ay sürmüştür ve bir devlet başkanının başka bir ülkeye yaptığı sıradan bir ziyaretten farklıdır. Zira bir devlet başkanının böyle bir ziyaret için bir ay

⁶ Hatta sınır sorunlarının çözümünde hakeme başvurulduğu ve Türk tarafının hakem olarak İran Şahı Rıza Pehlevi'yi talep ettiği bilinmektedir (bkz. Yıldırım, 2011).

ayırması şaşırtıcıdır. Ayrıca ilgili dönem, büyük ölçüde ulaşım ve iletişim olanaklarının kısıtlı olması hasebiyle bu tür ziyaretler için ülkelerini terk eden lider örneklerinin pek yaygın olmadığı bir dönemdir. Rıza Şah'ın bu ziyareti, Türkiye-İran ilişkileri literatüründe de sıklıkla tartışılmıştır. Rıza Şah ve Mustafa Kemal'in görüşmelerine ilişkin ilk teklif, Türkiye tarafından gelmiştir. Mustafa Kemal, dönemin İran büyükelçisi Hüsrev Gerede'ye şunları söylemiştir:

Şah Hazretleri ile şahsen tanışmak istediğini, fakat kendisinin seyahatine o sıralarda imkân olmadığından çok muhtemeldir ki, Şah'ın da İran'dan fazla ayrılamayacağı için, bir teftiş gezintisi şeklinde hudut civarında kendisiyle buluşmayı düşündüğünü söylemiş ve selamlarıyla birlikte münasip şekilde Şah ile bu konuda görüşmesini istemiştir (Kara, 2010, s. 138-139).

Şah'ın da Mustafa Kemal ile görüşmeye istekli olduğunu onun Gerede ile konuşmasında sarf ettiği şu sözler göstermektedir:

Sabırlı bir adam olduğum malûmdur. Fakat iki şeyde sabrım kalmamıştır. Biri, Avrupa'daki oğlumu görmek, diğeri dostum sevgili Gazi Hazretleri ile buluşmak ve tanışmak. Bunun için kararım on sekiz ay sonra, yani gelecek yaz doğruca Ankara'ya giderek evvela Türkiye Reisicumhuru Gazi Hazretlerine resmî ziyaret yapmak, ondan sonra hususî bir şekilde İsviçre'deki oğlumu görmektir. Başka hiçbir ecnebi devlete resmî ziyaret yapacak değilim (Kara, 2010, s. 140).

Ziyareti diplomasinin doruk noktası olarak tanımlayan L. Hilal Akgül (2005, s. 2), iki açıdan önemli olduğunu iddia etmektedir. İlk olarak ziyaret, İran açısından bir *modelin ithali* olarak görülmüştür. İkinci olarak ise Türkiye, kendi modelini en iyi biçimde tanıtmayı, örnek olarak sunmayı ve bunları İran'a benimsetmeyi hedeflemiştir.⁷ Ziyaretin diğer öneminin ise Rıza Şah'ın iktidarı boyunca yaptığı tek yurtdışı seyahati olmasıdır (Tarazkoohi & Jafarzadeh, 2012, s. 48).

Ziyaret yaklaşık olarak bir ay sürmüştür. Rıza Şah, ilk olarak Irak'ı da ziyareti kapsamına almak istemiş ve Türkiye'ye Nusaybin üzerinden gir-

⁷ Bu yıl içerisinde göze çarpan gelişmelerden biri de 1934 yılında Milletler Cemiyeti Konseyi üyeliğine aday olan İran'ın Türkiye'nin de aday olması üzerine Türkiye lehine adaylıktan çekilmesidir.

meyi istemiştir. Şah'ın bu ziyaretteki amacı, Irak ile İran arasındaki sınır sorunlarının görüşülerek çözüme kavuşturulmasıdır. Ancak bu plan, dönemin Türkiye büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin girişimleri ile engellenmiştir.⁸ Nihayet Şah, 10 Haziran'da Türkiye'ye varacaktır. Onu Türkiye'ye girmesi ile birlikte Fahreddin Paşa karşılamıştır (Rızai, 2021, s. 75). Şah daha sonra Trabzon ve Samsun güzergâhını kullanarak 16 Haziran'da Ankara'ya ulaşmıştır. Ankara'ya ulaşınca kadar Şah ile Mustafa Kemal arasında haberleşme sürmüştür. Ev sahibi lider, sıklıkla misafirin durumuna ilişkin sorular sormuş, rahat ettirilmesi yönünde talimatlar vermiştir.

Şah'ı Ankara'da aralarında Mustafa Kemal'in de bulunduğu kalabalık bir heyet karşılamıştır. Aynı gün Şah onuruna bir yemek verilmiştir. Mustafa Kemal burada yaptığı konuşmada Türkiye-İran ilişkilerinin derinliğine değinirken Rıza Şah'ın kişiliğine ilişkin değerlendirmelerde de bulunmuştur:

Türkiye – İran münasebetlerinin tarihi gözden geçirilirse, bu iki memleketin dostluktan ayrıldıkları zamanlar, en müşkül devreleri yaşamış oldukları görülür. Hâlbuki milletlerimizin tabii temayülleri ve yüksek menfaatleri icabı olan dostluk bağları kuvvetlendirildikçe, her iki millet kuvvetli hale geldi ve refah buldu. Türkiye Cumhuriyeti bu hakikati tamamen idrak ederek İran dostluğunu, siyasetinin en esaslı umdelerinden biri haline getirmiştir. Nasıl ki, Zat-ı Şahanelerinin kudretli idaresi altında komşu ve kardeş memlekette de aynı duygulara, aynı görüşlere kıymet ve ehemmiyet verilmiş ve böylece sarsılmaz ve silinmez bir Türkiye – İran dostluğu kurulmuştur. Şehinşah Hazretleri, memleketinizin bütün terakkilerini alaka ve muhabbetle takip ediyoruz. Yüksek iradenizin yaratıcı eserlerini en derin hürmetle

⁸ Atatürk ile Rıza Şah arasında kurulan dostluğun önemli etkenlerinden birinin de dönemin Tahran Büyükelçisi Hüsrev Gerede olduğunu düşünmekteyiz. Zira kendisi girişimleriyle bir taraftan Pehlevi'nin Türkiye ziyaretini Irak'tan başlatmasını engellerken diğer taraftan yazdığı raporlarla Rıza Pehlevi'nin hoşuna gidecek yolları izlemeleri için Türkiye'ye belirli salıklar veren raporlar göndermiştir. Örneğin 8 Ağustos 1933 tarihli Tevfik Rüştü imzalı evrakta Gerede'nin bir görüşmesinde Şah'a kendisine ait bir tür sigaradan ikram ettiği, Şah'ın hem bu davranışı hem de sigarayı sevdiği belirtilmektedir. Evrakın devamında Gerede'nin Şah'a Atatürk tarafından bir iki satırlık bir iltifat ve bir miktar sigara gönderilmesi durumunda onun üzerinde olumlu bir etki bırakabileceği tavsiyesinin verildiği söylenmektedir. İlgili arşiv belgesi için (bkz. CA, 01008233, 1, 563219, 11 Ağustos 1931 ve CA, 01008233, 2, 563182, 9 Ağustos 1931).

karşılıyor. Türkiye ve İran, binlerce seneden beri, deruhte etmiş oldukları yükselme ve yükseltme rolünde, bugün de kuvvetli ve kudretli adımlarla ilerliyorlar. Bu iki kardeş milletin, bu defa ziyaret-i Şahanenizle bir kat daha yakınlaşan dostlukları; medeniyet için, insaniyet için şüphesiz en sevinilecek neticelerden biridir. Sulh ve müsalemet içinde inkişaf etmekten başka gayeleri olmayan milletlerimizin, aynı zamanda, umum sulha hâdim olmayı en şerefli vazife saydıklarına şüphe yoktur. Türk milleti için unutulmaz bir hatıra bırakacak olan bugünü, tarih yalnız Türkiye – İran münasebatında değil, fakat cihan sulhunda sayılır günlerden olarak akdedecektir (Kara, 2010, s. 148).

Buna mukabil Rıza Şah da iki ülke ilişkilerine değinmiştir:

Devleti elime aldığım ilk günden beri Türkiye ile dostluk lüzumunu hissettim ve bugünkü mesut vesile ile görüyorum ki, Türkiye ile İran arasında çok samimî rabitalar mevcuttur ve işin esası o derece sağlamdır ki, bu dostluk istikbale her türlü tezelzülünden masun bulunacaktır. Komşu ve kardeş iki millet, kemal-i itimat ve itminan ile yekdiğerine dayanarak terakkiyatı idame etmek, medeniyetin tevsine çalışmak ve dünyanın umumî sulhuna hizmet eylemek, mukaddes vazifesini ifa edeceklerdir. Aziz kardeşimi tekrar görmeyi çok arzu eder. Ve imkân usulünde İran’a teşrif buyurmak suretiyle, beni mutlu edeceklerini ümit eylerim (Kara, 2010, s. 149).

Görüldüğü üzere iki ülke ilişkilerinin yakınlığına ve uzun geçmişine ilişkin liderlerin konuşmalarında sıklıkla vurgulanan öz, kardeşlik olmuştur. İki liderin konuşmalarından bu ifadelerin diplomatik gerekler uyarınca yapılmaktan öte oldukları açıktır. Zira büyükelçi Memduh Şevket Esendal da bu noktaya temas etmektedir. Esendal’a göre Şah, kardeş ifadesini yalnızca Afganlar ve Türkler söz konusu olduklarında kullanmaktadır (Kara, 2010, s. 66).

Şah’a ziyareti boyunca Türkiye’nin modernleşme bağlamında kat ettiği merhaleyi göstermek maksadıyla fabrikalar ve askeri tesisler de gezdirilmiştir. Şah’ın şu ifadeleri, onun bu geziden etkilendiği kanaatini uyandırmaktadır: “Biz büyük bir insan ile görüşmeye gitmiştik. Biz de milletimizi onun milletini ulaştırdığı seviyeye erişirmeliyiz” (Rızai, 2021, s. 76). Bu

esnada Şah'a önemli hediyeler de verilmiştir. Bunlar arasında belki de en önemlisi Kayseri'de üretilen uçaktır (Okur, 2004, s. 83). Şah'ın ziyareti şerefine çok sayıda madalya da bastırılmıştır. Bu madalyaların bir tarafına İran liderinin diğer tarafına ise Türkiye liderinin fotoğrafları basılmıştır.

Şah'ın ziyaretinin en önemli parçalarından biri ise Özsoy Operası'nın sahnelenmesidir. Rızai'ye göre dönemin tarih ve dil merkezli milliyetçilik anlayışının hâkim olduğu 1930'ların ruhuna uygun olarak yazılan eser ile Türkiye'nin çağdaşlaşma seviyesini ve iki ülke dostluğunu gösterebilmek amacıyla sanatın gücüne başvurulmuştur (Rızai, 2021, s. 76). Özsoy'un ana teması, liderlerin söylemlerinin de temelini oluşturan dostluk ve kardeşliktir.

Opera olarak tanınan, ancak kurgu bağlamında operadan farklı olan Özsoy, Türk ve İran mitlerinin uyarlanmasıyla oluşturulmuştur. Sözleri Münir Hayri Egeli, bestesi Adnan Saygun tarafından yazılan ve Ankara'da Halkevi'nde gösterilen eser, Türk ve İran milletlerinin ortaya çıkışını Firdevsi'nin Şahname'sini uyarlayarak anlatmaktadır. Buna göre Türkleri temsil eden Tur ve İrani halkları temsil eden İraç, Feridun'un çocuklarıdır. Kötülüğün doğumlarından itibaren birbirlerinden ayırdığı bu kardeşler, uzun yıllar sonunda yeniden bir araya gelmektedirler. Hikâyenin temel teması, İran'ın ve Türkiye'nin de geçmişte belirli sebeplerle ayrı kaldıkları ancak şimdi yeniden bir oldukları üzerine kuruludur. Zira imparatorluk dönemlerinde dış güçlerin müdahalelerine maruz kalan ve mezhebi kimlikler nedeniyle rakip haline gelirken birbirinden de uzaklaşan iki ülke, bağımsız ve modern birer ulus ve devlet kurma gayesi ile yakınlaşmışlardır. Bu örgüde Tur Mustafa Kemal'i temsil ederken, Rıza Şah ise İraç'tır. Şah'ın eserin sonunda duyulduğu, Mustafa Kemal'e sarıldığı ve onu kutladığı belirtilmektedir (Rızai, 2021, s. 79).

Şah'ın ziyareti, 6 Temmuz 1934 tarihinde sona ermiştir. Türkiye'den ayrılırken Mustafa Kemal'e çektiği telgrafta ziyaretten duyduğu memnuniyeti şu şekilde dile getirmiştir:

Bu mevkide Türkiye'ye veda ediyorum, fırsatı ganimet bildim. O büyük Biraderimizin muhabbet ve samimî ihsasatı kalbimde unutulmayacak hatıralar icat edecektir. Bir defa daha teşekkürlerimi arz ile nihayetsiz hürmetimi arz ediyorum. Orada misafiretim esnasında İran ve Türkiye milletlerinin kalp ve ruh birli-

ğini gözümle gördüm. Zaman, bu rabitaların mes'ut neticelerini gösterecektir. Büyük Kardeşime selâmet, uzun ömürler ve Türk milletine saadetler dilerim (Kara, 2010, s. 159).

Mustafa Kemal ise cevabında şunu diyecektir:

Türkiye'den kardeş memleket toprağına avdet ederken göndermek lütfunda bulunduğunuz yürekten gelme yüksek hislerle dolu telgraf name-i Hümayunlarınızı sevinçle aldım. Zât-ı Şehinşahîleriyle birlikte geçirdiğim günler ve kudret ve faziletinize bir kere daha şahit olduğum muhavereler hatıramda silinmez surette menkuş kalacaktır. Milletlerimizin birbirine karşı pek tabii olan kuvvetli rabitaları ziyaret- i Şehinşahîleriyle tebarüz etmiş ve büsbütün köklemiştir. Bu kardeşlik hissiyatını Türk milletli namına ve kendi namıma arz ederken; kardeş milletin büyük Hükümdarı Dostum ve Kardeşime selâmetler, uzun ve mesut ömürler ve İran milletine temadi refah ve saadetler dilerim (Kara, 2010, s. 159).

Bu şekilde liderler ve iki ülke halkları arasındaki dostluğun altını çizmiştir.

Şah'ın ziyareti Türkiye'de ve İran'da basın tarafından yakından takip edilmiştir. Basında iki liderin buluşmasına yönelik çıkan haberlerden liderler arasındaki yakınlaşmanın halklar arasındaki yakınlaşmanın da önünü açar nitelikte olduğu görülmektedir. Örneğin iki ülke arasındaki kardeşlikten bahsettiği Cumhuriyet'teki yazısında Yunus Nadi, Türkiye ve İran devletlerinin ve milletlerinin birbirine bağlanmış olduklarını ve gelecekte de böyle olacaklarını ifade etmektedir (Kara, 2010, s. 166-167). Falih Rıfki Atay ise Hâkimiyet-i Milliye'deki yazısında iki ülke arasındaki yakınlaşmanın dünya barışına da katkı sunabileceğini belirtmiştir.

Şah'ın ziyaretinden yaklaşık üç yıl sonra ikili ilişkilerin önemli zirvelerinden birine daha ulaşılmıştır. 8 Temmuz 1937 tarihinde imzalanan Sadabad Paktı, iki ülke işbirliğinin temel dayanaklarından biri olmuştur.⁹ Tarazko-

⁹ Paktın imzalanmasına giden süreçte Türkiye ve İran arasında bir dizi anlaşma imzalanmıştır. Bunlar, 7 Ocak 1937 tarihindeki Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Anlaşma, 14 Mart 1937 tarihindeki Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devlet-i Şehinşahi Arasında İkamet Mukavelesi, 20 Nisan 1937'deki Türkiye Cumhuriyeti ile İran Devleti Şehinşahi Arasında Trabzon-Tebriz-Tahran Yolu ile Aksi İstikamette

ohi ve Jafarzadeh (2012, s. 49), Paktın Rıza Şah'ın ziyaretinin bir sonucu olduğunu iddia etmektedirler. Pakt ile Türkiye, İran, Irak ve Afganistan arasında önemli bir ittifak meydana getirilmiştir. Paktın ortaya çıkmasında iki temel faktör göze çarpmaktadır. Bunlardan ilki, sınır sorunlarının kalıcı biçimde çözülmesi isteğidir. Zira Türkiye ve Afganistan'ın İran ile sınır sorunları bulunması ve sorunların 1937'den önce çözülmüş olması, Paktın imzalanmasına zemin hazırlamıştır. İkincisi ise uluslararası konjonktürden kaynaklı güvenlik endişesidir. Paktın tarafları, Birinci Dünya Savaşı sonrası yeni kurulmuş ülkelerdir ve bir taraftan bağımsızlıklarını ve ulusal konsolidasyonlarını tamamlamaya çalışırken diğer taraftan sınır güvenliklerini sağlamaya çalışmışlardır. Bu ülkeler Avrupa'da özellikle İtalya ve Almanya'dan kaynaklı yükselen *irredantizm* tehdidinden korunmak istemişlerdir.

Türkiye ve İran ilişkilerinin Mustafa Kemal Atatürk ve Rıza Pehlevi dönemlerindeki dostluk merhalesine ulaşmasının önemli örneklerinden ve pratiklerinden biri de yazışmalardır. İki ülke ilişkilerinin gelişimine katkıda bulunan bu resmi belgelerin içerikleri ağırlıklı olarak kutlama ve tebriklerden oluşmaktadır. İki liderin de birbirlerine hitaben yazdıkları resmi belgelerde sıklıkla büyük birader, kardeş gibi ifadeler kullanılmıştır. Doğrudan Mustafa Kemal Atatürk tarafından Rıza Pehlevi'ye gönderilen kutlama belgelerinde Pehlevi'ye büyük birader ve kardeş olarak hitap edilmektedir (CA, 01008547, 1, 568706, 16 Haziran 1936; CA, 01008547, 2, 568706, 23 Mayıs 1936). İki lider arasındaki dostluğun tezahürü olarak doğum günü kutlamaları önemli bir yer tutmaktadır (CA, 01007770, 3, 617352, 8 Mart 1933; CA, 01007818, 3, 607263, 13 Mart 1932; CA, 01008203, 3, 563058, 22 Nisan 1931; CA, 01008292, 3, 588710, 18 Mart 1937; CA, 01008483, 16, 564867, 11 Mart 1938; CA, 01008483, 17, 564868, 9 Mart 1938). Bunlara ek olarak Mustafa Kemal, Rıza Pehlevi'yi tahta çıkışı (CA, 01007888, 1, 584967, 22 Nisan 1930) ve oğlu Muhammed Rıza Pehlevi'nin Mısır Kralı Faruk'un kız kardeşi ile nişanlanması (CA, 01008420, 11, 614628, 28 Mayıs 1938) dolayısıyla sıcak ifadeler ile kutladığı görülmektedir.

Eşya ve Yolcuların Nakliyatı ile Transitini Kolaylaştırmak ve Fazılaştırmak İçin Anlaşma, Havaî Seyrüsefer Mukavelenamesi ve Baytarî Mukavele'dir (bkz. Erdal, 2012, s. 77-88).

3.3. Müstakil Gelişmeler

Türkiye-İran arasındaki yakın ilişkiler, iki ülkeden kaynaklı olmayan sebeplerle normal seviyelere dönmüştür. Yaklaşık 15 yıllık bir periyodu kapsayan bu dönemde iki ülke arasındaki ilişkilerin temelini iki lider arasındaki kişisel dostluk oluşturmuştur. İki lider arasındaki ilişki, bir taraftan geçmişten gelen sorunların görmezden gelinmesine vesile olurken diğer yandan sınır problemlerinin çözülmesini ve yeni işbirliği antlaşmalarının imzalanmasını sağlayarak Türkiye-İran ilişkilerini farklı bir boyuta ulaştırmıştır (Kara, 2010, s. 230). Ancak iki liderin özel gayretleri sonucu kurulan Türkiye-İran dostluğu, Atatürk'ün 1938 yılında hayatını kaybetmesinden ve İkinci Dünya Savaşı arifesindeki uluslararası konjonktürden etkilenmiştir. Kara'ya göre bu gelişmeler ile birlikte ilk önce Türkiye ardından da İran tarafında politika değişikliğine yönelik emareler görülmeye başlanmıştır (Kara, 2010, s. 230).

Atatürk'ün ölümünün ardından İran'da Rıza Şah'ın emriyle yas ilan edilmiştir. İran'dan Atatürk'ün cenazesine bir heyet gönderilirken gazeteler matemi gösterircesine siyah baskı yapmışlardır. Hatta Şah'ın Atatürk'ü anmak üzere mecliste bir oturum düzenlediği ifade edilmiştir (Kara, 2010, s. 228).

Ancak Türkiye-İran ilişkileri eski yakınlığını koruyamamış ve yaklaşan dünya savaşının yarattığı ortamın etkisi altında kalmıştır. Zira Avrupa'da Almanya ve İtalya'nın yükselişi ve Sovyetler Birliği'nin iki ülkeye de yarattığı tehdit, Türkiye ve İran'ı münferit olarak güvenlik konusuna eğilmeye itecektir. Bunun Türkiye-İran ilişkilerine yansımalarının ilk örneği ise Tahran büyükelçiliğinde yaşanan görev değişimleridir. Dönemin Tahran büyükelçisi Şah ile yakın ilişkileri olan ve yetenekli bir diplomat olarak ünlenen Enis Akaygen'dir. Ancak Türkiye, değişen dünya koşullarını göz önüne alarak Akaygen'in İran'daki görevini sonlandırmıştır ve bu, İran tarafından itirazla karşılanmıştır (Kara, 2010, s. 228-229).

Buna ek olarak İkinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması, İran tarafında endişe yaratmıştır. İran'a daha yakın olarak görülen Şah, Türkiye'nin bu ülkelerle yakınlaşmasının Türkiye-İran ilişkilerinde bir eksen değişikliği yaratacağı kanaatine varmıştır.

4. Sonuç

Bu çalışma, Türkiye-İran ilişkilerinin önemli bir merhalesini oluşturan Mustafa Kemal Atatürk-Rıza Şah Pehlevi dönemini ele almış ve bu dönemde iki lider arasında gelişen kişisel dostluğun iki ülke ilişkilerinde de yakınlaşmayı sağladığını iddia etmiştir. Çalışma, bu yaklaşık 15 yıllık dönem uluslararası dostluk literatürü çerçevesinde değerlendirmiştir. Buna göre İran ve Türkiye, 1923 ve 1938 yılları arasında Atatürk ve Rıza Şah'ın kişisel ilişkilerinin bir sonucu olarak dost ülkeler şeklinde ifade edilmiştir. İki ülke ilişkilerinde tarihten gelen sorunların ve dönemin güncel meselelerinin bu dostluk çerçevesinde çözüldüğü iddia edilmiştir.

Atatürk ve Rıza Şah arasındaki dostluk, ya da Türkiye-İran dostluğu, farklı göstergeler incelenerek İmtihan, Pratikler ve Müstakil Gelişmeler başlıkları altında tartışılmıştır. Çalışma bu çerçevede dönemin Türkiye-İran ilişkilerinin ve Atatürk-Rıza Şah dostluğunun uluslararası dostluk bağlamında değerlendirilebileceğini göstermiştir. Bu ilişki, 1938'de Atatürk'ün ölümü ve dönemin uluslararası konjonktürünün etkisi ile eski yakınlığını koruyamayarak normale dönmüştür. Atatürk'ün ardından Cumhurbaşkanı olarak seçilen İsmet İnönü ve 1941 yılında dış baskılar sonucunda yerini oğlu Muhammed Rıza'ya bırakmak zorunda kalan Rıza Şah arasında yakın ilişkiler sürse de bu üç yıllık kısa dönem, uluslararası dostluk kapsamının içerisinde sayabilmek için yeterli pratiklere sahip değildir.

Diğer yandan Atatürk'ün ölümünün ardından İkinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Türkiye ve İran farklı aktörlerle ilişki kurarak ayrı kamplarda yer almışlardır. İran, Rıza Şah'ın liderliği altında Almanya'dan yana tavır alırken Türkiye hem İngiltere ve Fransa hem de Almanya ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmış ve bağımsızlığını korumaya gayret etmiştir. Bu bağlamda iki ülke ilişkilerinin Atatürk sonrası dönemde boyut değiştirmesinin liderler arasındaki dostluk ilişkisinin sona ermesinden ve iki ülkenin dış politikalarının uluslararası siyaset konjonktürüne bağlı olarak farklılaşmasından kaynaklı olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle karar verici pozisyonlarında yaşanan değişim ve sistemik faktörler Türkiye-İran ilişkilerinde belirleyici olmuştur. Takip eden süreçte Almanya'ya verdiği destek Rıza Şah'ın 1941 yılında devrilmesine ve yerine oğlu Muhammed Rıza Şah Pehlevi'nin iktidar olmasına yol açarken; Türkiye savaşın dışında kalmaya gayret etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Sovyetlerden gelen tehdide karşı iki ülke ABD'nin liderliğindeki kamp altında yeniden

bir araya geleceklerdir (Yıldırım, 2011, s. 113). Ancak bu dönemde iki ülke ilişkilerinin temel dinamiği aynı çatı altında rekabet üzerine kurulacaktır.

Sonuç olarak Atatürk ile Rıza Şah arasında kurulan ilişkinin iki liderin kişisel özelliklerinden ve mevcut uluslararası durumdan ne derecede etkilenecek dostluk merhalesine ulaştığı önemli bir sorudur. Benzer bir şekilde 1938 sonrası dönemde iktidar olan yeni liderlerin ilişkilerinin dostluk çerçevesinde değerlendirilememesinin üzerinde kişisel özelliklerinin ve uluslararası konjonktürün hangi düzeyde etkili olduğu tartışmalıdır. Bu bağlamda uluslararası dostluk yaklaşımının siyasi gelişmeler ve sistemsel faktörler ile bulanıklaşan ilişkisi, aynı zamanda onun kısıtı olarak ortaya çıkmaktadır.

Beyan

Bu makaleye her iki yazar da eşit katkı sağlamıştır. Makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum veya projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

Both of the authors contributed equally to this article. The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The authors received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Akdevelioğlu, A. (2001). 1923-1939 yılları Türkiye-İran ilişkileri. İçinde Baskın Oran (Ed.), *Türk dış politikası* (s. 357-364). İletişim Yayınları.
- Akgül, L. H. (2005). Rıza Han'ın (Rıza Şah Pehlevi) Türkiye ziyareti. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, (7), 1-42. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9895>
- Anbarcıoğlu, M. (1983). Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve İran'da yapılan reformlar. *A.Ü. DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, III/4'den Ayırbaşım, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Atabaki, T. & Zürcher, E. J. (2004). *Men of order: Authoritarian modernization under Atatürk and Reza Shah*, I.B. Tauris.
- Berenskoetter, F. & Van Hoef, Y. (2017). Friendship and foreign policy. *Oxford Research Encyclopedia of Politics*, 2017. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.429>
- Berenskoetter, F. (2007). Friends, there are no friends? An intimate reframing of the international. *Millennium: Journal of International Studies*, 35(3), 647-676. <https://doi.org/10.1177/03058298070350031501>
- Byman, D. L. & Pollack, K. M. (2001). Let us now praise great men: bringing the statesman back in, *International Security*, 25(4), 107-146. <https://www.jstor.org/stable/3092135>
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01007770, 3, 617352, 8 Mart 1933.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01007818, 3, 607263, 13 Mart 1932.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01007888, 1, 584967, 22 Nisan 1930.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008203, 3, 563058, 22 Nisan 1931.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008233, 1, 563219, 11 Ağustos 1931.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008233, 2, 563182, 9 Ağustos 1931.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008292, 3, 588710, 18 Mart 1937.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008420, 11, 614628, 28 Mayıs 1938.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008483, 16, 564867, 11 Mart 1938.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008483, 17, 564868, 9 Mart 1938.

- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008547, 1, 568706, 16 Haziran 1936.
- Cumhurbaşkanlığı Arşivleri (CA), 01008547, 2, 568706, 23 Mayıs 1936.
- Çetinsaya, G. (1999). Atatürk dönemi Türkiye-İran ilişkileri 1926-1938, *Avrasya Dosyası*, 5(3), 148-175. https://www.academia.edu/40925524/Atat%C3%BCrk_D%C3%B6nemi_T%C3%BCrkiye_%C4%B0ran_%C4%B0li%C5%9Fkileri
- Doyle, M. W. (1983). Kant, liberal legacies, and foreign affairs, *Philosophy & Public Affairs*, 12(3), 205-235. <https://www.jstor.org/stable/2265298>
- Erdal, İ. (2012). Atatürk dönemi (1923-1938) Türk-İran ilişkileri ve Sadabad Paktı, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 34(34), 77-88. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/105843>
- Kara, P. (2010). *Türkiye-İran ilişkileri (1923-1960)* (Kayıt No. 279075) [Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Levy, J. S. (1988). Domestic politics and war, *The Journal of Interdisciplinary History*, 18(4), 653-673. <https://fas-polisci.rutgers.edu/levy/articles/1988%20Domestic%20Politics%20&%20War.pdf>
- Oberling, P. (1994). Atatürk ve Rıza Şah, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 12(1), 209-214. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/58395>
- Oelsner, A. & Koschut, S. (2016). A framework for the study of international friendship. İçinde Simon Koschut ve Andrea Oelsner (Ed.), *Friendship and International Relations*, (s. 3-31), Palgrave Macmillan.
- Okur, M. (2004). Atatürk tarafından yabancı devlet başkanlarına verilen hediyeler, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (33-34), 79-88. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/20614>
- Özlük, E. (2016). *Uluslararası ilişkilere duygusal bakış*, Çizgi Kitabevi.
- Rızai, B. (2021). *Türkiye-İran bağlamında Atatürk ve Rıza Şah dönemi modernleşme süreci* (Kayıt No. 678302) [Yüksek lisans tezi, Arel Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Russett, B. M. (2009). Democracy, war and expansion through historical lenses, *European Journal of International Relations*, 15(1), 9-36. <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=1c11b42182c3888abdbfca20e59352ba68dc0490>

- Saray, M. (2006). *Türkiye-İran ilişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi.
- Schmitt, C. (2012). *Siyasal kavramı*, Metis Yayınları.
- Tarazkoohi, H. S. & Jafarzadeh, M. (2012). Monasabet-i seyasi emniyet-i İran ve Torkeye der rastaye tebdil şoden-i be godret-i mentaqa-i, *Fasl-nameye Modiriyet va pajoohoshaye defai daneshkedehe va pajooheshkedehe defai (dafoos)*, 12(71), 37-64. <https://www.magiran.com/paper/1620090>
- Van Hoef, Y. & Oelsner, A. (2018). Friendship and positive peace: Conceptualising friendship in politics and international relations, *Politics and Governance*, 6(4), 115-124. DOI: <https://doi.org/10.17645/pag.v6i4.1728>
- Van Hoef, Y. (2018). Interpreting affect between state leaders: assessing the political friendship between Winston S. Churchill and Franklin D. Roosevelt. İçinde Maéva Clément ve Eric Sangar (Ed.), *Researching Emotions in International Relations: Methodological Perspectives on the Emotional Turn*, (s. 51-73), Palgrave Macmillan.
- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*, Cambridge University Press.
- Yıldırım, E. (2011). *Türkiye ve İran ilişkileri, 1918-1960*, Giza Yayınları.